

Research Article

कोल्हापूर येथील शिलाहारांचे आलेखावरून दिसणारे जैनधर्मासाठीचे योगदान

संजय स. गायकवाड

इतिहास विभाग प्रमुख, मा.ह. महाडिक कला व वाणिज्य महाविद्यालय, मोडनिंब (महाराष्ट्र)

सारांश :

महाराष्ट्र व कर्नाटकाच्या विविध प्रदेशात शिलाहाराच्या विविध शाखा राज्य करीत होत्या याची माहिती शिलालेखांवरून ज्ञात होते. शिलाहार घराणे मांडलिक असले तरी त्यांच्या ६ शाखा विखुरलेल्या आढळतात.^{०१} (पृ. १). १) महाराष्ट्र व कर्नाटकात सापडलेल्या शिलालेखावरून १० ते १२ शाखा विखुरलेल्या आढळतात.^{०२} (पृ. ११०-१११) पश्चिम महाराष्ट्रात उत्तर कोकण, दक्षिण कोकण आणि कोल्हापूर, सातारा, सांगली व बेळगाव जिल्ह्याचा काही भाग या प्रदेशावर राज्य करीत होते. कोल्हापूरची राजधानी वळिवाड येथे होती. हे गाव कोल्हापूरच्या नैऋत्येस ४८ कि.मी. वर असलेले वळवडे असावे, असे तज्ञांचे मत आहे. काही जुन्या शिलालेखात कोल्हापूर आणि प्रणालक (पन्हाळा) याचाही राजधानी म्हणून उल्लेख येतो. काहींच्या मते वळिवाडे हे राजशिविराचे स्थान असण्याची शक्यता आहे. काही जुन्या लेखांत कोल्हापूरचे क्षुल्लकपुर असे नाव येते. या शाखेची इष्टदेवता कोल्हापूरची महालक्ष्मी ही होती. तिचा वरप्रसाद आपणास प्राप्त झाला आहे असे या प्रदेशाचे राजे अभिमानाने सांगतात. हे राजघराणे राष्ट्रकूटाच्या पडत्या काळात उदयास आले.^{०३} (पृ.क्र. ७८९ व ७९१) उत्तर कोकणातील दिवेआगार येथील ताम्रपटात शिलाहारांनी निःशंकलेश्वर, तर उत्तर कोकण, कोल्हापूर, अक्कलकोट, विजापूर (कर्नाटक) येथील शिलाहार नृपतींनी स्वतःला तगरपूरपरमेश्वर किंवा तगरपुरवराधीश्वर अशी बिरुदे धारण केल्याचा उल्लेख मिळतो. प्राचीन काळी इतर राजवंशातील लोकांनी आपल्या कोरीव लेखात त्या त्या नगराचा उल्लेख केला आहे. यावरून शिलाहार राजवंश मूळचे तगर किंवा तेर, जि. उस्मानाबाद येथे राज्य करीत होते.^{०२} (पृ. ३-९) टॉलेमी यांच्या ग्रंथात आणि "पेरिपल्स ऑफ व एरीथ्रीअन सी" या प्राचीन ग्रीक ग्रंथात 'तगर' ही महत्त्वाची बाजारपेठ होती, असा उल्लेख येतो.^{०३} (पृ. ७८९) एस.एन. चाफेकर यांनी तेर येथील जुनी देवालये, कोरीव लेख आणि उत्खननावरून 'तगर' म्हणजे तेर, जि. उस्मानाबाद हे स्पष्ट केले आहे. तेर येथे मराठी व कन्नड भाषेतील अकराव्या ते चौदाव्या शतकातील आलेख सापडतात. इ.स.पू. १ ल्या शतकातील तांब्याचे एक छोटेसे नाणे उत्खननात सापडले. त्यावर ब्राम्ही लिपीत 'तगर' असा उल्लेख आढळतो. त्याचप्रमाणे दहाव्या शतकातील हरिषेगाचा बृहत्कथाकोश व अकराव्या शतकातील करकंडचरिक या ग्रंथात वाङ्मयीन पुरावा स्पष्ट होतो.^{०१} (पृ. ९-१०) अक्कलकोटच्या शिलाहारांच्या शिलालेखात कोपनपूरवरेश्वर असा उल्लेख आढळतो. यावरून ते कोपन रायपूर जिल्ह्यातील कोप्पल येथील असावे.^{०४} (पृ. १५१)

प्रस्तावना :

कोल्हापूर शिलाहार राजा गंडारादित्याच्या कोल्हापूर येथील ताम्रपटात त्यांनी आपली वंशावळ आणि अनेक ऐतिहासिक महत्त्वाच्या घटनांचा उल्लेख केला आहे. यामध्ये जतिग या मूळपुरुषांचा उल्लेख आढळते. गोमंतदुर्गाचा अधिपती आणि गंगनृपती पार्मानडीचा मामा असे वर्णन केले आहे. गोमंतपर्वत कर्नाटकातील शिमोगा जिल्ह्यात आढळतो. म्हणजे शिलाहार राजे दक्षिण कर्नाटकात राज्य करीत असावेत. त्यानंतर दक्षिण महाराष्ट्रात येवून कोल्हापूर, सातारा या परिसरात राज्य केले असावे. जतिग यांचा नातेसंबंध गंगनृपति पार्मानडीचा मामा यावरून यांचे नातेसंबंध राष्ट्रकूट राजवंशापर्यंत पोहचतात.^{०१} (पृ. २५८-२५९)

शिलाहार या राजवंशाबद्दल छद्देदेवाचा 'प्रिन्स ऑफ वेल्स म्युझियम' येथील ताम्रपटात आणि छित्तराजाचा दिवेआगार येथील ताम्रपटात "सीलार", अपराजिताचे आदान दानपत्रात 'शीलार', मारसिंहाच्या मिरज ताम्रपटात 'सियलार', तर गंडारादित्याच्या ताळले ताम्रपटात 'शैलाहार' असा उल्लेख आढळतो. त्याचे शिलाहार हे संस्कृत रूप होय.^{०१} (पृ.क्र. १३) शिलाहारांच्या ताम्रपटात व शिलालेखावर राजांची कानडी बिरुदे आढळतात. त्याचप्रमाणे त्यांच्या अधिकाऱ्यांची नावे कन्नड नावाप्रमाणे आढळतात. यावरून शिलाहार राजे कन्नड-भाषी होते.^{०३} (पृ.क्र. ७८९)

पश्चिम महाराष्ट्रातील तिन्ही घराणी विद्याधर जीमूतवाहनाचे वंशज म्हणवीत. या जीमूतवाहनाने एका नागाला वाचविण्याकरिता स्वतःचा देह एका शिलेवर बसून गरुडाला अर्पण केला होता. म्हणून या वंशाला शिलाहार (शिलेवरील गरुडाचा आहार) असे नाव पडले. ही आख्यायिका शिलाहारांच्या लेखात सापडते.^{०३} (पृ.क्र. ७८९) (जीमूतवाहनाची कथा मूळची पैशाची भाषेतील बृहत्कथेत होती. हा ग्रंथ उपलब्ध नाही मात्र सामदेवाच्या संस्कृत रुपांतरित कथासरित्सागर व बृहत्कथामज्जरी या ११ व्या शतकातील दोन ग्रंथात आढळते)

गंडारादित्याचा कोल्हापूर ताम्रपट :-

प्रस्तुत ताम्रपट १०^{१/२} इंच x ८^{१/२} इंच असून यामध्ये तीन पत्रे एका एका कडीत अडकवले आहेत. त्याच्यावर गरुडमुद्रा जोडलेली आहे. ताम्रपटाचे वजन २७८ तोळे आहे.

- **अक्षरवाटिका :-** कन्नड लिपी, संस्कृत भाषा त्यात कन्नड शब्द आहेत.
- **पालखंड :-** शके संवत् १०३७ इ. स. २७ ऑक्टोबर १११५.
- **उद्देश :-** निगुंब वंशात होरीम नामक जैन संघाचा आश्रयदाता होऊन गेला. त्याचा पुत्र बिरण छोटा भाऊ अरिकेसरी हा होता. बिरण यांना कुदांती नावाचा पुत्र होता व त्याचा भाऊ नाशिम हा जैन धर्माचा पुरस्कर्ता होता व त्याचा पुत्र नोळंब याला प्रस्तुत ताम्रपटातून दान दिल्याचा उल्लेख आहे. त्यांना पद्मावती (महावीर तिर्थकरांची शासनदेवता) हिच्याकडून वर प्राप्त झाल्याचा उल्लेख आहे.

गंडारादित्याचा सामंत :-

निंबरस याने कोल्हापूरच्या शुक्रवार वेशीतील जैन मंदिर बांधून नंतर गंडारादित्यांना रुपनारायण या बिरुदाने ओळख दिलेली दिसते. त्यानंतर चंद्रप्रभ तिर्थकरांचे मंदिर बांधून गंडारादित्यांना त्रिभुवनतिलक या बिरुदाचे नाव दिले. यांत त्रिभुवनचंद्र आणि नागचंद्र सैध्दांतिक या दोन जैन मुनींचा उल्लेख आढळतो. हा उल्लेख जैन ग्रंथ -नेम-नाथपुराण या ग्रंथात आलेला आहे.

- **पालनिर्णय :-** शके संवत् १०४० व इ.स. ५ जून १११८.

गंडारादित्यांचा कोल्हापूर शिलालेख :-

ही शिळा कोल्हापूरच्या शुक्रवार वेशीजवळ पार्श्वनाथ तिर्थकरांच्या मंदिरांच्या अंगणात उजव्या बाजूला ठेवलेली आहे. येथे मध्यभागी मांडी घातलेला जिन आणि डाव्या बाजूला तशीच हात केलेली हाताची आकृती पलिकडे कुंभ जिनाच्या उजव्या बाजूस गाय व तिचे वासरु आणि वरील भागात सूर्य व चंद्र कोरलेला आहे.

- **अक्षरवाटिका :-** जुनी कन्नड लिपी आणि जिन स्तुतीपर श्लोकाची भाषा संस्कृत आहे. हा शिलालेख नृपती महामंडलेश्वर गंडारादित्याच्या काळातील आहे. सामंत शिरोमणी निंबदेव यांचे वर्णन आढळते. त्यांनी पंचमहाशब्द प्राप्त

रुन घेतले होते. त्यांनी तोंड या सामंतावर विजय मिळविला होता तसेच तो अत्यंत धर्मनिष्ठ जैन होता. त्याने पद्मावती देवीचा वर मिळविलेला होता.

- **उद्देश :-** निंबदेवाने कवडेगोल्ल या ठिकाणी बांधलेल्या पाच पार्श्वनाथच्या मंदिरातील अष्टोपचार पुजा (जल, चंदन, पुष्प, अक्षता, धूप, दीप, नैवदय, तांबूल) तीन देवालयाची दुरुस्ती आणि त्यात राहणाऱ्या मुनींना अन्न संतर्पण या करिता व्यापारी श्रेणी, काही व्यापारी, नगराचे प्रतिनिधी, राजश्रेष्ठी मंडलेश्वराचे कारभारी देवालयाचे प्रमुख यांच्या संमतीने बाजारावरील वस्तुंवर बसवलेले कर नमूद करणे आहे. हे कर रोख नाण्यात किंवा विकलेल्या पदार्थात त्यांच्या वजनावर किंवा मापांवर व गाड्यातून किंवा डोक्यावर वाहून आणलेल्या अन्नधान्यावर किंवा फुलावर बसवलेले आहे. कापड व्यापारी, सुतार, कुंभार यांच्या दुकानातून विकल्या जाणाऱ्या पदार्थांवर बसवलेले आहे. हे दान कोल्हापूरातील रुपनारायण नामक जैन मंदिराचा आचार्य मूळ संघातील देशी गगनाचा पुस्तक प्रमुख त्रैविद्यदेव याला दिले आहे. हा मंदिराचा भट्टाचार्य माघनंदी सिध्दांत देव यांचा शिष्य आहे. तो माघनंदी नंतर रुपनारायण मंदिराचा भट्टारक झाला असा उल्लेख श्रवणबेळगोळ येथील शिलालेखात आढळतो.
- **पालनिर्देश :-** शके संवत् १०५८ इ. स. २८ ऑक्टोबर १८३५.

कोल्हापूर येथील शेषशायी देवालय लेख :-

कोल्हापूर येथील श्री महालक्ष्मी मंदिराच्या आवारातील शेषशायीच्या देवालयाच्या तुळ्यावर हा लेख कोरला आहे. हा लेख जैन तिर्थंकर आदिनाथ यांच्या मंदिराच्या पाच तुळ्यांवरही आढळतो. याची पहिली ओळ बाह्य मंडपाच्या लांब व मोठ्या तुळईवर आहे.

- **अक्षरवाटिका :-** कन्नड लिपी भाषा जुनी कन्नड.
- **विषय :-** शिलालेख नृपती गंडरादित्य यांच्या काळातील आहे. पहिल्या ओळीत त्याच्याकरिता आदिनाथ तिर्थंकरांच्या कृपेची प्रार्थना केली आहे.
- **उद्देश :-** गंडरादित्यांचा निंबदेव नामक सामंताने कोल्हापूर येथे आदिजिन तिर्थंकरांचे चैत्यगार (मंदिर) अत्यंत विशाल व सुंदर बांधले. त्याच्या दोन्ही बाजूने बांधलेला व्यापारांच्या हवेलीने व इतर उंच मानस्तंभांनी शोभा आणली. येथील वास्तूची रचना याचे वर्णन, शिलालेखावरील वर्णन यांच्या साहाय्याने हा परिसर जैन मंदिराचाच होता. यावरून महालक्ष्मी मंदिराच्या परिसरात जैन मंदिर होते. तसेच कोल्हापूर हे हिंदू व जैन धर्मात पवित्र तिर्थं गणले गेले आहे. प्रस्तुत लेखावरून जैनमंदिर याचे वर्णन बरेचसे काल्पनिक मानले जाते. कालांतराने या मंदिराचे परिवर्तन करून सध्याला शेषशायी मंदिर केले आहे. या ठिकाणी काळाचा उल्लेख नाही. मात्र निंबरस या नावावरून कालखंड स्पष्ट होतो.

विजयादित्याचा कोल्हापूर शिलालेख :-

ही शिळा कोल्हापूरच्या शुक्रवार वेशीजवळील जैन मंदिराच्या आवारात मिळाली. या शिळेवर अग्रभागी मांडी घालून सन्मुख बसलेली जिनाची आकृती डावीकडे गाय व वासरु उजवीकडे एक वाकडी तलवार आणि सर्वांची वरती सूर्य चंद्र कोरलेला आहे.

- **अक्षरवाटिका :-** जुनी कन्नड लिपी आणि भाषा संस्कृत आहे.
- **पालनिर्देश :-** शक संवत् १०६५ इ.सन. १ फेब्रुवारी ११४२.

- **उद्देश :-** विजयादित्य राजाने वळवाड येथील स्थायी शिबीरात सामंत कामदेव यांचा तांबूलधारी सेवक वासूदेव यांनी बांधलेल्या मंदिरातील तिर्थकराच्या अष्टविधी, उपचारासाठी, पुजेसाठी, मंदिराच्या दुरुस्तीसाठी आणि मुनींना अन्न संतर्पण करण्यासाठी १/४ निवर्तन जमीन आणि बाराहाताचे घर दान दिले व येथील रुपनारायण मंदिराचा भट्टाचार्य असा त्यांचा उल्लेख आढळतो.

या काळात भारतात हिंदू, बौद्ध आणि जैन हे धर्म प्रचलित होते. यापैकी बौद्ध धर्माचे अनुयायी फारच थोडे होते. शिलाहाराच्या काळात हिंदू धर्म चांगल्या अवरस्थेत होता. हिंदू धर्मात प्राचीन यज्ञ पध्दतीपेक्षा पंचमहायज्ञावर भर दिलेला होता. यामध्ये बली (सजिव प्राण्यांना अन्नदान), चरु (देवतांना अन्नार्पण), वैश्व देव (देवतांची पूजा), अग्निहोत्र (शास्त्रोक्त विधीने अग्नी सर्वकाळ ठेवून हवन करणे) आणि अतिथी पूजन यांचा समावेश होता. पंचमहायज्ञ रीत्या ब्राह्मणांना भूमीदान दिले जात. यज्ञयाग प्रचारातून पौराणिक हिंदू धर्माचा उत्कर्ष होऊ लागला होता. शिलाहाराच्या लेखांमध्ये शिव, विष्णु, आदित्य, ब्रम्ह या देवांची आणि महालक्ष्मी, योगेश्वरी, भगवती या देवतांचे निर्देश आढळतात. शिलाहार राजाने बहुतेक दान शिवमंदिराच्या निर्मितीसाठी व पूजा अर्चा करण्यासाठी दिलेला आहे.

निष्कर्ष :-

- १) शिलाहारांच्या राज्यात जैन धर्म भरभराटीत आलेला होता. उदयसुंदरी कथेत काही जैन ग्रंथकारांचा उल्लेख आलेला आहे. फक्त कोल्हापूरच्या शिलाहारांच्या शाखेमध्ये जैन लेखांचा, मंदिराचा व त्यांना दिलेल्या दानाचा उल्लेख आढळतो.
- २) कोल्हापूरतील शुक्रवार वेशीतील रुपनारायण या जैन मंदिराचा आचार्य व त्याचा शिष्य आणि हे रुपनारायण मंदिर गंडरादित्याचा सामंत निंबरस याने बांधलेले होते, याचा स्पष्ट उल्लेख मिळतो. असाच उल्लेख श्रवणबेळगोळ येथील लेखात मिळाल्यामुळे त्याची सत्यता स्पष्ट होते.
- ३) गंडरादित्याने मिरजेजवळील इरळी या गावातील गंडसागर खोदून तेथे शिव, बुद्ध, जिन यांची मंदिरे उभारली व त्यांच्या पूजेअर्चेसाठी भूमीदान दिली.
- ४) सिध्दांत देव या मुळसंघाचा, देशीगणाचा व पुस्तक संघाचा आचार्य यांच्या अनेक शिष्यांनी अनेक मंदिराची उभारणी केला. त्यांनाही दान दिल्याचा उल्लेख आढळतो.
- ५) गंडरादित्याचा सामंत निंबरस हा जैन धर्मप्रेमी असल्याने त्यांनी अनेक जैन मंदिरे उभा केली व त्यांना राजवंशातून व तसेच समाजातील श्रीमंत वर्गातून दान मिळवून दिले.
- ६) गंडरादित्य व त्याचा पूत्र विजयादित्य यांच्या कारकिर्दीतच जैन धर्माचा विकास झालेला दिसतो. सध्याला खिद्रापूर येथे जैन तिर्थकराचे मंदिर आढळते. हे सुंदर मंदिर वृषभदेवाचे असून ते चांगल्या स्थितीत आहे. मात्र याचा कालखंड निश्चित नाही. परंतु शेजारीच असलेले शिवालय गंडरादित्याचा सामंत निंबरदेव यांनी बांधल्यामुळे हे जिनालय त्यांनीच बांधले असावेत. असा अनुमान आपण करू शकतो.
- ७) शिलाहारांच्या काळात दक्षिण भारतात हिंदू व जैन धर्माचा प्रभाव होता, हे शिलालेखावरून स्पष्ट होते. या काळातील फक्त तीन शिलालेख बौद्ध धर्माचे आहेत.
- ८) या काळातील राजा, प्रजा धार्मिक स्वरूपाचे असल्याने त्यांनी मंदिर, मठ, मुनी, विद्यार्थी, अभ्यासगत यांना आश्रय व भोजनासाठी दान दिल्याचा उल्लेख वेगवेगळ्या शिलालेखात आढळतो.
- ९) शिलाहार नृपती गंडरादित्य यांच्या शिलालेखावरून नागलदेवी या जैनधर्मीय राणीचा उल्लेख आदराने घेतलेला आहे. ती त्यांची माता होती. त्याचप्रमाणे शिलाहार नृपती मारसिंह यांची पत्नी होती.
- १०) गंडरादित्याची पत्नी कर्णादेवी ही जैनधर्मीय होती. यामुळेही जैन धर्मासाठी या राजांनी मोठ्या स्वरूपात मदत केली असावी. वरील शिलालेखावरून व ताम्रपटावरून शिलाहार राजांचे जैन धर्मासाठी दिलेले योगदान स्पष्ट होते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. देव शां. भा., "महाराष्ट्र व गोवे शिलालेख ताम्रपटांची वर्णनात्मक संदर्भ सुची", महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, शासकीय मुद्रणालय, कोल्हापूर.
२. मिराशी वा. वि., "शिलाहार राजवंशाचा इतिहास आणि कोरीव लेख, खंड १ला", डॉ. मु. चा. देवपुजारी प्रकाशना, नागपुर, १९७४.
३. जोशी लक्ष्मणशास्त्री, संपादक, मराठी विश्वकोश, खंड १७ वा, महाराष्ट्र राज्य साहित्य मंडळ, मुंबई, १९७८.
४. Gopal B. R., Minor Dynasties of South India, Karnataka, Vol-I, New Era Publication, Madras, १९८२.
५. देशपांडे सु. र., भारतीय शिल्पवैभव, पुणे, २००५.